

факультативно почитати нам її авторський спецкурс “Кам’яний вік Донбасу”, що його слухали всі попередні потоки студентів-археологів. Доротея Самійлівна люб’язно погодилась і після занять читала свої лекції трьом зацікавленим студентам – Полідовичу, Кравцю й Литвиненку, яких зазвичай пригощала принесеними з собою яблуками, бо ми в такому ритмі навчального процесу залишалися без обіду» – згадує Роман Литвиненко [5].

Висновки. Отже, Доротею Самійлівну Цвейбель сміливо можна назвати «бабусею» донецької археології, адже її фундаментальні напрацювання в області кам’яної доби Донбасу та майстерність викладання археології в університеті не мають права бути знищеними в історіографії українських дослідників. Вона належить до когорти людей, які виховали не одне покоління відомих археологів, які продовжують її справу. Такі люди, як Доротея Самійлівна, демонструють те, що наука не стоїть на місці, її потрібно розвивати й передавати свої ідеї та напрацювання для подальших досліджень.

Abstract. The article is devoted to the historiography of Dorothea Samoilovna Zweibel, the “Grandmother of Donetsk Archaeology” and her contribution to the study of the Stone Age of Donbas. Today, her scientific achievements in the study of this issue are significant for modern researchers.

Keywords: Dorothea Zweibel, Donbas, Donetsk University, archeology, Stone Age, historiography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Цвейбель Д. С. – історик, археолог, викладач. Донецький Обласний Краєзнавчий музей. 23.06.2020. URL: <https://muzey-dokm.pp.ua/tsvejbel-d-s-istoryk-arheolog-vykladach.html>
2. Косиков В. А. История исследования археологических памятников Донбасса. Донецк: Истоки, 2001. 84 с.
3. К 75-летию со дня рождения Доротеи Самойловны Цвейбель (1917–1990 гг.). *Донецкий археологический сборник*. № 2. Донецк, 1992. С. 5–8.
4. Литвиненко Р. О. Тихон Олексійович Шаповалов: до витоків донецької археології (доброї пам’яті людини і науковця). *Донецький археологічний збірник*. № 15. Донецьк, 2011. С. 201–211.
5. Литвиненко Р. О. Між бронзою і залізом. На 60-річчя Юрія Богдановича Полідовича. *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків; Котельва, 2023. С. 13–18.
6. Марина Литвиненко про життя на історичному, улюблених викладачів та незабутні практики. *Університетські вісті ДонНУ імені Василя Стуса*. 14.03.2019. URL: <https://news.donnu.edu.ua/2019/03/14/maryna-litvynenko-pro-zhyttya-na-istorychnomu-ulyublenyh-vykladachiv-ta-nezabutni-praktyky/>
7. Цвейбель Д. С. Рассказы о каменном веке. Неизвестное об известном: краеведческие очерки. Донецк: Донбасс, 1978. С. 17.

УДК 930.85:[008:338.42](477)“18/19”

КУЛЬТУРНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕЛИКИХ АГРАРІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

А. С. Сауляк, Н. Р. Темірова

Анотація. У сучасному світі милосердя та добрі внески займають значне місце в житті людини. В умовах війни потрібно пам’ятати, наскільки важливо робити пожертвування як для людей, так і для держави загалом. Дуже важливо для народу зберігати свою культурну спадщину, традиції, мову, адже це – невід’ємний складник незалежної держави. Культурна спадщина залишає по собі слід для майбутнього покоління, тому надважливо берегти її. Саме тому одним із напрямів добродійної діяльності великі аграрії України межі ХІХ–ХХ ст. обирали культуру, чому і присвячена розвідка.

Ключові слова: культура, меценатство, великі землевласники.

«Довге» ХІХ століття було насичене кардинальними змінами в організації суспільства під впливом поглиблення розвитку капіталістичних відносин. Серед найбільш очевидних – поширення добродійно-меценатської діяльності, ініційованої заможними верствами населення, серед яких помітне місце посідали великі землевласники, які набували все виразніших ознак підприємців. Разом зі зростанням статків формувалося усвідомлення необхідності спрямування частини прибутку на потреби вразливих верств населення та суспільство загалом, адже вже сформувалося розуміння тісної кореляції підприємницької спроможності й перспективності та рівня добробуту соціуму. Маючи можливості здобувати освіту, мандрувати, знайомитись і ко-

лекціонувати витвори мистецтва, великі землевласники реалізовували потребу сприяння підвищення загального культурно-освітнього рівня пересічних людей. Як наслідок – представниками родин заможних аграріїв був зроблений помітний внесок у розвиток культури України. Проте ця сторінка за радянської доби всіляко замовчувалась, можливість її досліджувати з'явилася лише з постанням Незалежної України та падінням ідеологічних обмежень наукової творчості.

Протягом останніх трьох десятиліть українські дослідники здійснили чимало напрацювань у царині внеску землевласницьких родин у культурний поступ України. Зокрема, П. Біліченко зосередився на просвітницькій діяльності українських меценатів Терещенків [1]. Меценатській діяльності Яхненків-Симиренків присвячене дослідження П. Клебановського, який описав підприємницький шлях сім'ї, що дав їм змогу стати добрими господарями в аграрній сфері [2]. У низці публікацій показана добродійна діяльність родини Ханенків. Дослідники показали, що її представники не лише вкладали кошти в розвиток культури, але й були знаними колекціонерами. О. Козак показав внесок Богдана та Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу, Л. Членова проаналізувала роль Б. Ханенка у формуванні першого Міського музею у Києві [3; 4; 5]. Незважаючи на наявність дослідницького інтересу до культурницької діяльності великих аграріїв на межі ХІХ–ХХ ст., тема потребує подальшого опрацювання, адже переважна більшість публікацій або присвячена конкретному вияву цієї активності, або ж є частиною ширшого дослідження. Тому метою цієї статтевої розвідки є визначення внеску заможних українських землевласників у розвиток культури України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Найпомітнішими добродійцями й меценатами у період, що розглядається, були найзаможніші землевласницькі родини – Терещенки, Яхненки-Симиренки, Ханенки та інші. Розуміючи потребу у грамотних та освічених працівниках, вони неабияку увагу приділяли розширенню освітньої мережі.

Особливий слід на просвітницькій ниві залишила родина Терещенків – Нікола Артемович, його дружина, сини, доньки, невістки, які докладали багато зусиль для розвитку освіти на початковому рівні, а згодом і на вищому [6, с. 300]. Так, при Михайлівському цукровому заводі було облаштоване початкове училище, яке відвідували діти робітників та з навколишніх сіл. При Андрушівському підприємстві, що на Житомирщині, в 1871 р. було відкрито однокласне училище, пізніше перетворене на двокласне, де навчалось приблизно 150 дітей. У цих школах навчання було безкоштовним. Терещенки чимало зробили для рідного Глухова. Зусиллями Ніколи Артемовича, який займав посаду міського голови, місцева гімназія була перетворена на чоловічу чотирикласну. Згодом при закладі відкрили пансіон на 40 вихованців. У 1870 р. було засновано жіночу чотирикласну гімназію, пізніше її перетворили на восьмикласну. Нікола Артемович виділив кошти на будівництво зразкового Київського училища, розрахованого на 300 осіб. У 1899 р. Артемії Терещенко виділив 15 тис. руб. на розширення на перебудову Подільської гімназії. Його сини – Олександр і Федір – були опікунами середніх закладів освіти, що давало змогу забезпечувати матеріальний складник освітнього процесу [1, с. 28]. Велике значення освіті дівчат надавали жінки Терещенки. Варвара Ханенко в с. Райгородок Черкаського повіту та с. Оленівка Васильківського повіту відкрила училища для дівчат, де навчали ремеслам. Після закінчення навчання випускниці отримували верстат і необхідні матеріали для роботи, що давало їм змогу отримувати заробіток. Сім жінок Терещенків склали дамський комітет школи імені Пелагії Георгіївни Терещенко у Києві, першої в російській імперії торгової школи для дівчат. За перші п'ять років існування (1899–1904) її закінчили 114 вихованок [7, с. 59–60].

Терещенки суттєві кошти вкладали у започаткування вищої освіти. Нікола Артемович був одним з ініціаторів відкриття в Києві політехнічного інституту, на потреби якого переказав 150 тис. руб. У Глухові в 1874 р. було відкрито вчительський інститут для підготовки педагогів для початкових класів. На виплати стипендій студентам Вищого професійного комерційного училища, заснованого в 1896 р. купецьким товариством у Києві, Нікола Терещенко пожертвував 30 тис. руб. Михайло Іванович захоплювався музикою та підтримував композиторів, музикантів, співаків. Зокрема, він надав 50 тис. руб. на будівництво Першої музичної академії в Києві, відкриття якої відбулося 2 листопада 1913 р. [8].

Федір Смиренко та Кіндрат Яхненко у 1860 р. в Городищі взяли на утримання першу недільну школу для дорослих. Також було відкрито училище для дітей робітників та службовців, де навчання велося за програмою технічних училищ [20, с. 180]. Василь Смиренко долучився до фінансування Академічного дому у Львові, побудованого для студентів за ініціативою М. Грушевського. Яхненки-Смиренки фінансували стипендії студентам університету Св. Володимира. Оскільки власних дітей Василь Федорович Смиренко не мав, свій 10-мільйонний спадок передав на фінансування української освіти та науки [7, с. 47].

Найбільші українські аграрії-підприємці всіляко підтримували художню культуру. Родина Яхненків-Смиренків не лише виділяла кошти на її розвиток, але й мала дружні зв'язки з відомими діячами культури того часу – Тарасом Шевченком, Миколою Лисенком, Павлом Чубинським. До того ж представники української інтелектуальної еліти особисто зверталися до меценатів за допомогою, аби, наприклад, профінансувати певні видання. Для цієї родини було принципово, щоб про Україну знали за кордоном, тому вони сприяли появі праць про Україну за її межами. Так, Василь Федорович пожертвував 600 руб. на переклад «Іліади» Гомера українською, підтримував фінансово українську друкарню у Швейцарії і так просував українську культуру. Смиренки передавали десяту частину всього прибутку на розвиток української культури та мистецтва. Завдяки їхнім внескам функціонували газети «Україна» та «Рада», а також журнал «Київська старовина» [2, с. 335]. Для Смиренка було принципово, щоб про Україну знали у світі, тому він жертвував гроші українським інтелектуалам на видання матеріалів про Україну європейськими мовами.

Суттєвий відбиток на культурницькій сфері залишила династія Терещенків. Для «солодкої» династії цікавитися мистецтвом та вкладати кошти в розвиток культури було своєрідним хобі. Особливі заслуги у розвитку мистецтва мав Федір Терещенко, який займався організацією художніх виставок. У київських музеях і досі зберігаються художні твори з колекції родини підприємців [7, с. 61–62].

На особливу увагу заслуговують Варвара та Богдан Ханенки, які були і меценатами, і колекціонерами. Під час проживання за кордоном вони знайомилися з художніми галереями Італії, Німеччини, Франції. Згодом вони стали учасниками європейських аукціонів, зав'язали стосунки з антикварами культурних столиць Європи, антикварними та букіністичними крамницями. Формуючи колекцію, вони консультувалися з фахівцями. Подружжя власний будинок у Києві оздобило у стилі європейського мистецтва. Варвара Ханенко не лише продовжила добродійні справи батьківської родини Терещенків, але й самостійно долучалася до матеріальної підтримки наукових і культурних установ України. У бібліотеці родини Ханенків зберігалось приблизно 10 тис. книжок. Варвара Ханенко разом з іншими культурними діячками, як-от Олена Пчілка та меценатка Наталія Яшвіль, поклали початок кустарному рухові в Україні, покликаному зберігати й підтримувати традиції народного мистецтва [3, с. 323]. У 1887 р. Ханенки створили музей світового мистецтва в особняку, де проживали, розмістивши там мистецьке зібрання та бібліотеку. Ця установа стала унікальним явищем в житті тодішнього Києва та російської імперії. Вже на початку ХХ ст. музей Ханенків був відомий не лише в Україні, але й у Європі, його називали «київським Ермітажем». У музеї налічувалося приблизно 1 200 картин різних художників, як-от Белліні, Веронезе, Енгра, та інших видатних митців [4, с. 56].

У серпні 1899 р. Б. Ханенко організував у музеї виставку артефактів до ІХ Всеросійського з'їзду археологів. Колекція була присвячена періоду від кам'яного віку до Русі на українських теренах. Загальному огляду було передано 2 017 старожитностей, відкритих знаним археологом В. Хвойкою. Подружжя Ханенків зробило значний внесок у розвиток музею, передавши приблизно 3 145 археологічних предметів на суму орієнтовно 70 тис. руб. [2, с. 25]. Окрім щорічних пожертв, увесь готівковий капітал Богдан Іванович передавав на добудову музею та його утримання. Урочисте відкриття Київського художньо-промислового та наукового музею відбулося 28 грудня 1904 р. [4, с. 41]. Сьогодні це – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Від 1906 р. Богдан Іванович докладав зусиль для підпорядкування музею одному з міністерств імперського уряду. Як наслідок – у 1909 р. установі було виділено щорічну субсидію у 6 тис. руб., його передали на баланс Міністерства торгівлі та промисловості, було схвалено Статут і Комітет завідуваннями справами музею, який очолив Б. Ханенко [2, с. 23].

Доброчинна та меценатська діяльність родини Ханенків виходила за межі Києва, зокрема за сприяння благодійника в Чернігові в 1902 р. було відкрито Музей українських старожитностей імені Василя Тарновського. Це свідчить про внутрішнє прагнення розвитку унікальної української культури [9, с. 360].

У 1916 р. Богдан Іванович, який тоді важко хворів, склав заповіт про передачу Києву палацу з музеєм та бібліотекою, де було зібрано найцінніші колекції живопису і скульптури часів Русі та Візантійської імперії, старовинні меблі, ікони українських і російських церков. 26 травня 1917 р. Богдан Ханенко пішов із життя. Його справу продовжила дружина Варвара Миколаївна. Зокрема, їй вдалося повернути до свого музею частину колекцій, які опинилися в Москві та Петрограді. У грудні 1918 р. В. Ханенко подарувала Українській академії наук свій особняк, бібліотеку та мистецьку колекцію. Основні вимоги, які було нею поставлено, стосувалися забезпечення доступності музею імені Варвари та Богдана Ханенків для всіх верств населення, створення при музеї Інституту історії мистецтв [9, с. 378]. Проте війна радянської Росії проти УНР завершилася перемогою більшовиків, після чого останні націоналізували музей, бібліотеку, колекцію та всі житлові приміщення, виселивши звідти Варвару Миколаївну та її сестру Ольгу. Останні місяці життя Варвара жила у кімнаті своєї прислуги, хворіла і голодувала. Померла В. Ханенко 22 квітня 1922 р. і похована поряд із чоловіком на території Видубицького монастиря. Ханенки протягом багатьох років були не лише вправними підприємцями в аграрній сфері, але й знаними колекціонерами та поціновувачами мистецтва.

Загалом важко виділити якусь одну родину, яка б більше зробила благодійних внесків; не проходили повз культурних та освітніх потреб чимало сімей великих землевласників, адже мистецтво нерідко асоціювалося з хобі. Згодом, усвідомлюючи потребу у розвитку культури та освіти, їх представники почали виділяти кошти на будівництво та пожертвування освітнім закладам, музеям, письменникам, митцям.

Отже, меценати – представники землевласницьких кіл – дбали не лише про власні інтереси, підприємницький успіх, але, загострено розуміючи потребу піклуватися про людей, які працювали на їхніх землях і підприємствах, відкривати їм життєві перспективи, що працювало і на нові власні можливості, суттєву увагу приділяли культурницькій сфері – освіті, літературі, мистецтву. Це був вияв підприємницького світогляду вищого ґатунку, адже ґрунтувався на усвідомленні органічного зв'язку приватних і суспільних інтересів. Не випадково на гербі Терещенків зафіксовано гасло «Прагнення до суспільної користі».

Abstract In the modern world, charity and good contributions occupy a significant place in a person's life. In the conditions of war, it is important to remember how important it is to make donations, both for people and for the state in general. It is very important for the people to preserve their cultural heritage, traditions, and language, because this is an integral part of an independent state. Cultural heritage leaves a mark for the future generation, therefore it is very important to protect it. That is why large Ukrainian agrarians chose culture as one of the directions of their charitable activities.

Keywords: culture, charitable work, large landowners.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Біліченко П. Г. Просвітницька діяльність українських меценатів Терещенків (XIX – поч. XX ст.). *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*: зб. наук. праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2006. Вип. 24.
2. Клебановський П. Спогади про фірму Яхненко і Симиренко. *Київська старовина*. 1896. № 1–3 / (пер. на укр. мову В. Чоса. URL: <http://zdbrova.narod.ru/base/announcements/spfsym.pdf>)
3. Ковалинський В. В. Меценати Києва. Київ: Северин-пресс», 1995. 365 с.
4. Козак О. Внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу. *Гілея*: науковий вісник. 2018. Вип. 132. С. 22–27.
5. До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.-практ. конф. / Голов. упр. культури, Київ. міськдержадмін. Київ. музей захід. та схід. мистецтва. Київ: Кий, 1999. 86 с.
6. Ковалинський В. Семья Терещенко. Київ: Преса України 2003. 398 с.
7. Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.
8. Терещенко М. Перший олігарх: Михайло Іванович Терещенко: Надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся / пер. з фр. Київ: Ніка-Центр, 2012. 256 с.
9. Ковалинський В. В. Богдан и Варвара Ханенко. *Меценаты Киева*: сборник / В. В. Ковалинский. Київ, 1998. С. 357–383.